

ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ НІМЕЦЬКИХ ПОСЕЛЕНЦІВ-ВЛАСНИКІВ У ХЕРСОНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (друга половина XIX – початок XX ст.)

Відображено діяльність німецьких поселенців у сфері сільського господарства на території Херсонської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. Проаналізовано основні напрями діяльності та загальний рівень розвитку німецьких господарств.

Ключові слова: *поселенці-власники, сільське господарство, іноземна колонізація, аграрні відносини.*

Отображено деятельность немецких поселенцев в сфере сельского хозяйства на территории Херсонской губернии во второй половине XIX – начале XX в. Проанализировано основные направления деятельности и общий уровень развития немецких хозяйств.

Ключевые слова: *поселенцы-собственники, сельское хозяйство, иностранная колонизация, аграрные отношения.*

The article describes agricultural activity of German settlers in the Territory of Kherson County in the second half of XIX – at the beginning of XX century. The article covers main branches of activity and general level of development in German economy.

Key words: *settlers-owners, agriculture, international colonization, agricultural relations.*

Здавна увагу науковців привертала характерні риси економічного розвитку південної України, зокрема Херсонської губернії. Серед факторів, що зумовили особливості аграрного розвитку Херсонської губернії, крім кліматичних умов та географічного розташування, вагоме місце посідають процеси колонізації регіону.

Питаннями заселення Півдня України іноземними поселенцями займалися Д. Багалій, А. Клаус, А. Веліцин, О. Дружиніна, А. Скальковський [3; 14; 6; 10; 34]. Проблеми селянського господарства південної України розробляв економіст-статистик В. Постніков [24]. У своїй праці «Южно-русское крестьянское хозяйство» автор висвітлює зміни, що відбувались у зв'язку із ліквідацією кріпацтва у селянському землеволодінні та землекористуванні, характеризує відмінності у веденні господарства різних станових груп і колоністів.

Вагомим є доробок учених сучасного періоду у вивченні німецьких колоній (І. Кулінич, К. Лях, А. Кудряченко, В. Васильчук, М. Шевчук) [17; 19; 16; 5; 37]. Історію розвитку німецьких колоній досліджують

місцеві історики-краєзнавці Ю. Котляр, М. Заєць, Н. Мірошниченко, С. Аргатюк [15; 11; 20; 2]. Але питання господарського життя німецьких поселенців-власників (колишніх колоністів) Херсонської губернії вивчені ще недостатньо.

Метою даної статті є на основі аналізу джерел і літератури висвітлити діяльність німецьких поселенців у галузі сільського господарства, проаналізувати основні напрями і загальний рівень розвитку німецьких господарств.

На середину XIX ст. колонізація Півдня України вже відбулася, і німці, серед інших, стали помітним етнічним компонентом цього регіону. На 1857 р в Херсонській губернії німців проживало 4,3 % населення.

Домінуючою сферою діяльності німецьких поселенців було сільське господарство, перевага в якому надавалась землеробству, що стало основою економічного розвитку. Основними причинами цього процесу були велика кількість родючих земель, придатних саме для землеробства, а також та обставина, що з початку XIX ст. в Херсонську губернію запрошувалися і допускалися лише переселенці.

ленці, які мали хист до землеробства і мали навички його ведення. Проводячи колоніальну політику, російський уряд основним своїм завданням уважав запровадження хліборобської культури в степових околицях імперії та поліпшення її там, де вона вже існувала. Урядом була розроблена система конкретних заходів, спрямованих на залучення німецьких колоністів саме до хліборобства. В «Уставе о колониях» 1857 р. хліборобству присвячувалися V-й і VI-й розділи, в яких детально висвітлювалися правила ведення господарської діяльності. Зокрема, щоб колоністи ретельно працювали, засівали суворо визначену площу, залучали дітей від десяти років рвати бур'ян на полях, щоб молотили хліб лише в гарну погоду та ін. Також, крім правил щодо хліборобства, існувала широка система покарань за невиконання зобов'язань. Наприклад, у статті 458 зазначалося, що коли хтось із колоністів південного краю, без поважних причин, не засіває стільки землі, скільки потрібно, то на перший раз за кожну незасіяну четвертину штраф 30 коп. На другий раз такий колоніст підлягав арешту від 1 до 3 днів, на третій раз у нього забирався наділ і віддавався іншому колоністові, що не мав землі. Якщо недобросовісний колоніст мав борги, то забиралися ще й знаряддя праці і худоба, скільки треба на погашення боргу [6, с. 158]. Беручи до уваги таку турботу уряду про сільське господарство німецьких колоністів та суворий контроль за виконанням приписів, немає нічого дивного в тому, що люди, які пережили важкі умови переселення і таку школу економічного виховання, стали гарними господарями.

Німецькі колоністи вирощували переважно зернові культури. Наприклад, в Ананьївському повіті сіяли озиму пшеницю сортів «остиста», «звичайна польська», «єгипетська», «банатка», жито сортів «саксонське», «альпійське» [36, с. 194]. Основним товарним продуктом була ярова пшениця. У колонії Ландау в 1873 р. співвідношення посівів зернових культур було таким: ярова пшениця – 38 %, ячмінь – 22 %, овес – 16 %, озима пшениця – 10 %, озиме жито – 14 % [29, с. 76]. Сіяли поселяни – власники також кукурудзу і просо, але їх відсоток від загальної площі посівів був незначним (2,2 % та 0,2 %). Кукурудзу сіяли виключно для

використання в господарстві: в немолодому вигляді на корм коням і свиням, листя – на корм коровам. Німецькі колоністи в системі землеробства застосовували парове поле, пар чорний або зайнятий кукурудзою, картоплею чи баштаном. На відміну від селян, німецькі колоністи для покращення врожаю застосовували угноєння полів. Вивозили гній навесні і восени здебільшого кінський, бо інший йшов на приготування кізяка для опалення. Для обігріву німці також використовували кам'яне вугілля, що дозволило збільшити обсяги гнійного добрива. Також для удобрення німці використовували кізякову золу, яку збирали від печей, що добре впливало на коренеплоди [24, с. 178].

Крім зернових, технічних і баштанних культур, колоністи вирощували також виноград і фруктові дерева. Висаджували їх поблизу садиб та біля поселень у вигляді садів. Після 1861 року розвиток виноградарства серед німецьких колоністів Херсонської губернії набирав обертів. У 60-х роках зростання німецького виноградарства було на рівні 12 %, у 70-х – 18 %, у 80-х – 34 % [7, с. 177]. Для розведення виноградників німці вибирали переважно долини балок і річок та захищені сонячні схили з чорноземом чи піщаним ґрунтом. У Херсонській губернії районами, найбільш придатними для розвитку виноградарства, були Одеський і Тираспольський повіти. Так у Тираспольському повіті виноградники були посаджені по балках, що впадають в Дністер, по р. Малому Куяльнику (Гофнунгсталь, Катаржина і Кассель), в Одеському повіті – по р. Кучурган та її лиману (Баденська, Зельцька волості), район найбільшого розведення німецького виноградарства розміщувався на схилах балки і струмка Бараболя, що перетинав Гросс-Лібентальську волость, де піщаний чорнозем підходящої глибини від 0,5 до 1,5 футів сприяв розвитку виноградарства.

Німецькі виноградники в Тираспольському повіті знаходились на суспільній землі. Така ж ситуація була і в Одеському повіті за деякими винятками. Майже в кожній колонії був громадський виноградник, що знаходився в суспільному користуванні, в деяких колоніях, наприклад Зельц, такі виноградники розподілялися по числу всіх домохазяїв, які мали в них свої паї. У місцевостях з великим

розвитком виноградарства, наприклад в колоніях Гросс-Лібентальської волості, майже кожен домохазяїн-німець мав свій виноградник. У 1892 р. кількість кущів винограду в Тираспольському повіті складала 306 526, з них кущів білих сортів 120 127 (48 %), чорних – 186 399 (61 %); в Одеському повіті – 1 309 446, з них кущів білих сортів 502 575, чорних – 806 871 [7, с. 184].

Урожайність виноградарства залежала від багатьох факторів. У середньому на 1892 р. урожай винограду в Тираспольському повіті складав 95 відер з 1 десятини. В Одеському повіті, де були більш сприятливі умови для виноградарства, урожай складав у середньому 223 відра з 1 десятини. По волостях Одеського повіту врожайність була наступною: Баденська волость – 251 відро, Зельцьська – 244 відра, Гросс-Лібентальська волость – 173 відра [8, с. 231]. В основному німці виноград у гронах не продавали, а чавили вино, яке здебільшого споживали самі. Якість німецького вина була набагато вищою ніж селянського, відповідно вищою була і ціна, що складала від 80 коп. до 1,5 руб. за 1 відро. Продавали вино рідко, здебільшого в межах своїх колоній і лише там, де добре розвивалось виноградарство (Гросс-Лібентальська волость, Катаржина і Францфельд) [9, с. 253].

У межах окремих волостей і груп % співвідношення вина, що продавалось, до кількості вичавлюваного такий:

Німецькі виноградники	Вичавлювали	Продавали	% прод.
Глюкстальська волость	235	60	25
Катаржинська волость	5 985	3 661	61
Зельцьська волость	8 993	1 590	17
Гросс-Лібентальська вол. (кол. Францфельд)	14 505	4 395	30
Всього	29 718	9 706	32

Садівництво в Херсонській губернії розвивалося ще з початку XIX ст. Зокрема, в Глюкстальському окрузі розводити сади почали ще в 20-х роках XIX ст. Садити дерева на північних схилах. Були посаджені сади в містечках Григоріополь і Дубосари та в казенних поселеннях Буттера і Каженець. Вісім десятин саду знаходилось в розпо-

рядженні громади колонії Олександрфельд. Добре росли дерева наступних сортів: груші – «глива малоросійська», «безсім'янка», яблуні – «анісівка», «українська», «фіш», сливи і вишні – «монморансі», черешні – «одеська» [18, с. 757].

Досвід колоністів у розвитку садівництва був використаний при організації земських розсадників. Наприклад, у розсаднику села Маріїнське (Гросс-Лібенталь) у 1900 р. вирощували саджанці 22 сортів груш, 21 сорту яблук, 10 слив, 9 абрикосів, 6 шовковиці, 4 вишні, 3 персиків [21, с. 36].

У врожайні роки сади приносили непоганий прибуток. В Одеському повіті у 1905 р. за пуд сушених слив давали 240 коп., черешень – 162 коп., яблук – 154 коп., винограду – 135 коп., вишень – 130 коп., груш – 113 коп., слив – 107 коп., абрикос – 94 коп. Урожай фруктів 1905 р. в Одеському повіті був задовільний: в Баденській волості добре уродили абрикоси, яблука і груші, в Страсбурзькій волості абрикоси уродили добре, а врожай на яблука і груші був нижче середнього, в Зельцьській і Петровській волостях урожай загалом був хороший [33, с. 428].

Значне господарське значення мало висадження дерев у вигляді штучних лісів. Вони мали служити як снігозатримувачі, вологозатримувачі та, як засіб боротьби з суховіями. Місця для висадження лісів відводились спеціально. Садити плантації здебільшого в низинах, де збирався і довше затримувався сніг і стікала вода, чи на північних схилах. Землю під посадку ретельно готували: вона була тричі переорана звичайним плугом, після чого виривалися ями на товщину прошарку чорнозему (від $\frac{3}{4}$ до 1 арш.), кожне дерево поливалось 1 відром води. Якщо наступного після висадки літа була засуха, то поливали ще один раз. У колоніях Березанського округу були відведені місця під посадку лісів. Зокрема біля колонії Ландау в 1857 р. виділено і згодом висаджено ліс площею 114 десятин, поблизу Шпейера – 32 десятини лісових насаджень і біля Карлсруе – 5 десятин лісу. Усього в цих трьох колоніях було посаджено 10 432 дерева різних порід, здебільшого біла акація, берест, ясен, клен, дуб і шовковиця [18, с. 760]. Загалом результат лісорозведення

був добрий, виходив переважно гарний ліс на дрова та для господарських потреб.

Однією з умов переселення колоністів у Херсонську губернію була їх здатність займатися тваринництвом. У більшості колоній поселяни розводили переважно коней, велику рогату худобу «голландської», «бельгійської» порід, свиней та овець «шпанок». Червона «німецька» порода великої рогатої худоби утримувалась здебільшого для молока, ніж для розведення та покращення породи. За рік корови цієї породи давали по 155 відер молока, надій окремих корів досягав 276 відер [12, с. 26]. Коні були в основному голштинської породи, також використовували в господарстві й коней російських порід. Майже кожне товариство поселян мало куплених і утримуваних за громадський кошт заводських жеребців. Коней тримали в стайнях. Наприклад, у Гросс-Лібенталі було 3 жеребці віком 5-12 років, ціною 180-600 руб.; в поселенні Зельц було 2 жеребці віком 6 і 13 років, ціною 175-250 руб.; в Ельзасі – 2 жеребці віком 4 і 5 років по 250 руб. [35, с. 50].

Німецькі колоністи значну увагу приділяли умовам утримання худоби та приготуванню кормів, здійснювали ретельну селекцію. Наприкінці XIX – на початку XX ст. випадків масової загибелі худоби через відсутність кормів не спостерігалось, хоча нестача сухих кормів виникала. Так сталося через неврожай 1892 р. У поселенні Гліксталь з 934 робочих коней на весну 1893 р. залишилось 645 голів – 31 %, з 1 476 корів залишилось 586 голів – 60 % до мору. Відповідно ціна на худобу була низькою аж до весни 1893 р., складаючи в середньому за пару волів 53 руб., пару биків – 26 руб., коня – 18 руб., корову – 12 руб. [31, с. 28].

Ціни на продукти тваринництва весь час змінювалися в залежності від багатьох чинників: від сезону, врожаю, географічного положення тощо. На базарах Одеського повіту в 1905 р. ціна на продукти тваринництва в середньому була наступна: 1 фунт коров'ячого масла коштував 33 коп., 10 яєць – 21 коп., курка – 45 коп., качка – 55 коп., шерсть – 320 коп. за пуд. [33, с. 429]. Змінювалася і вартість кормів. У 1889 р. сажень сіна коштувала 9-15 руб., полови – 5-10 руб., соломи – 2-6 руб. [27, с. 63].

Задовільний розвиток скотарства пояснювався ще й тим, що над поголів'ям худоби в німецьких поселеннях уже не висіла загроза масової загибелі під час епідемій деяких хвороб (сибірка, ящур тощо). Колоністи широко використовували можливість лікування і щеплення худоби. За 1888/89 сільсько-господарський рік в Одеському повіті на сибірку захворіло в поселенні Красне Олександрфельдської волості 5 коней з 372, загинули всі, в Гросс-Лібенталі з 1 538 коней захворіло 8, всі видужали, в поселенні Гофнунсбург з 398 захворіло 7, всі видужали, в Зельці з 847 захворіло і в подальшому видужало 10 коней, в Нейзаці з 410 захворіло 7, не загинуло жодної. 6 голів великої рогатої худоби загинуло від сибірки в Зельці з наявних 958, та 20 свиней з 320 голів. Ящуром хворіла велика рогата худоба в Олександрфельдській волості в поселенні Красне – з 396 голів захворіло 160, загинуло 2. Короста на конях спостерігалась в Олександрфельді, де з 478 коней захворіло 8, мору не було. Загинув 1 кінь з 7 хворих у поселенні Клейн-Лібенталь при загальній кількості 957 голів. В Марієнталі видужали всі 50 коней, що захворіли на коросту з 504 [28, с. 98].

У другій половині XIX ст. у німецьких поселенців роль скотарства зводилася в основному до забезпечення внутрішніх потреб господарства, зокрема тягловою худобою. За своєю забезпеченістю робочою худобою німецькі господарства не були однорідними. Значна частина колоністів мала достатню кількість тяглової сили. У селі Дмитрівка Покровської волості Ананьївського повіту 4 німецьких господарства (8 дорослих працівників) мали 47 коней і 6 волів. У селищі Нововоскресенка цієї ж волості 2 німецьких господарства, що мали 6 працівників (3 жінки і 3 чоловіки) володіли 14 кінями, 6 коровами, 4 свинями [25, с. 330]. В Олександрівці 2 німецьким господарствам належало: коней – 4 виїзних, 13 заводських, 40 робочих, 7 лоша, 64 воли, 35 корів, 4 510 овець, 10 кіз, 23 свині. Одне німецьке землеробське господарство с. Мезинова Мостовської волості використовувало 6 виїзних і 15 робочих коней, 72 воли, мало 16 лоша, 30 корів, 6 000 овець, 29 свиней [25, с. 344]. Багато господарів тяглову силу мали в незначній кількості, або не мали

взагалі. У с. Градівка 1 німецьке господарство не мало жодної худоби і сільськогосподарських знарядь. [25, с. 342]. Таке становище було і з забезпеченням сільськогосподарськими знаряддями праці. Найбільш розповсюдженими серед німецьких колоністів були залізні плуги Сакка, Рансома, 13-зубе двоколісне рало, яке використовували виключно німці для розпушування вже розораного поля, жатки різних систем, кінні молотарки, соломорізки, ресорні фургони. Буккер і жатка зробили переворот у веденні господарства, подвоївши робочу спроможність під час весняних посівів та при зборі за відсутності снопової в'язки хліба [24, с. 169]. В основному німецькі господарства були забезпечені сільськогосподарськими знаряддями праці. Наприклад, в Олександрівці Покровської волості Ананьївського повіту 2 німецьких господарства мали 22 гарби і фургона, 10 залізних плугів, 10 буккерів, 32 борони, 6 жаток і косарок [25, с. 340]. У Ганнівці тієї ж волості 2 німецьких господарства мали в користуванні 18 гарб і фургонів, 1 екіпаж, 8 залізних плугів, 36 борін, 1 парову молотарку, 1 віялку, 7 жаток і косарок [25, с. 338]. У пореформений період у середовищі колоністів поступово зростала тенденція до соціального та земельного розшарування. Про це свідчить наявність у німців заможних і відносно збіднілих господарств. Але загальний відсоток заможних господарств у них був вищим ніж у середньому по регіону.

У залежності від різних факторів коливалися і ціни на продукцію землеробства. У 1905 р. в середньому по Одеському повітові за пуд проса давали 141 коп., гречки – 130 коп., озимої і ярової пшениці – 94 коп., вівса – 77 коп., кукурудзи молочної – 74 коп., жита – 73 коп., ячменю – 68 коп., картоплі – 58 коп. Пуд пшеничного борошна коштував 123 коп., житнього – 92 коп. В інші роки ціни на сільськогосподарську продукцію змінювались залежно від погоди, величини врожаю тощо [32, с. 139].

Німецькі поселенці широко застосовували працю найманих робітників, коли самі не могли вести велике господарство. Кількість грошей і землі не впливала на безпосередню участь самого господаря на працю в полі – він залишався землеробом і працював на рівні з іншими робітниками, навіть найманими. У німецьких господарствах оплата

праці найманих робітників була на 50 % а то й на 75 % вищою, ніж в інших господарствах. Але й вимоги до виконання робіт були високими. Схема проведення землеробських робіт у господарствах поселенців була наступна: спочатку, при оранці, йшов першим німецький орач, щоб задати темп і якість роботи, потім наймані робітники, останній знову німець [22, с. 48]. Наймані робітники були місцевими та прийшлими. Кращими вважалися прийшли робітники з Київської губернії – «чигиринці» та з Полтавської. Гіршими були працівники з Курської, Калузької, Орловської губерній – «кацапи». Різнилися і способи найму: наймали партіями переважно на літо, по одному на рік, помісячно і поденно, в залежності від цього різнилася і оплата праці. Також оплата праці залежала від сезону, району, від врожаю, ринку робочої сили та ін. Наприклад, в Ананьївському повіті в середньому під час сівби робітник щодня отримував (на харчах господаря): плугатар – 35 коп., погонич – 25 коп., сівач – 45 коп. [30, с. 24]. Річний робітник у німецьких господарствах отримував: чоловік – 120 руб., бувало 125-130 руб., жінка – 60 руб., в інших господарствах чоловік отримував 80-100 руб., жінка – 42-50 руб. [26, с. 269].

Німецьке господарство порівняно з селянським і міщанським досягло більшого розвитку завдяки культурним перевагам німців, що проявлялися не лише в міцному суспільному та господарському їх облаштуванні, а й у здатності до більш продуктивної праці в порівнянні з іншим землеробським населенням краю. На різницю економічної забезпеченості тієї чи іншої групи землеробів впливала й кількість робочих днів протягом сезону роботи. У німецьких поселенців, крім неділь, набиралося ще 3-4 святкових дні протягом року, число ж свят у православних селян рахувалося десятками, включаючи сімейні свята (весілля, хрестини, іменини), виходило приблизно 100 святкових днів на рік чи 28 % всіх днів року. У період весняно-літніх польових робіт різниця в робочих днях між православними селянами і німецькими колоністами складала біля 15 робочих днів. Можливо поряд з іншими причинами, ця також мала деякий вплив на загальний благоустрій господарств.

Таким чином, німецькі колоністи органічно ввійшли в економічне і суспільне життя

Російської імперії, зробивши вагомий внесок у розвиток господарсько-економічних традицій. Поселенці своєю наполегливою працею, господарським завзяттям і ретельністю значно вплинули на освоєння та розвиток південних земель, перетворивши степи в родючі поля, сади і прибуткові економії. Німці-колоністи сприяли розвитку виноробства, шовківництва, садівництва, бджільництва, тютюнництва, лісівництва, городництва. Вони розводили коней, будували цегельні заводи, винокурні, броварні, сироварні, маслоробки, млини та ін.

Німецьким поселенцям-власникам вдалося налагодити ефективну діяльність, яка вплинула на соціально-економічний розвиток Півд-

ня України. У сфері сільського господарства колоністи успішно поєднували європейський досвід з місцевими хліборобськими традиціями, у повній мірі використовували ресурсний потенціал та унікальні природо-кліматичні умови регіону. Застосовувані ними прогресивні форми і методи господарювання позитивно впливали на розвиток товарного виробництва, сприяли утвердженню капіталістичних відносин в аграрному секторі і докорінній перебудові сільського господарства Херсонської губернії та всього південного регіону у другій половині XIX – на початку XX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Августинович Э. По селениям и колониям в Новороссии / Э. Августинович // Труды Императорского вольного экономического общества. – 1882. – Т. 3., Вып. 2. – С. 132-157.
2. Аргатюк С. С. Край Овідія. Археологія та історія Овідіопольського району : колект. монографія / Автори: І. В. Сапожников, В. В. Левчук, С. С. Аргатюк, Л. Г. Білоусова, Г. В. Сапожникова та ін. – Одеса : Астропринт, 2005. – 624 с.
3. Багалій Д. Заселення Південної України / Д. Багалій. – Харків, 1920. – 293 с.
4. Б-ой О. Немецкое землевладение на Украине / О. Б-ой // Украинская жизнь. – 1915. – № 10. – С. 24-35.
5. Васильчук В. М. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII – початок XXI ст.) / В. М. Васильчук. – Київ : Видавничий центр КНЛУ, 2004. – 380 с.
6. Велицын А. А. Немцы в России. Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колоний на Юге и Востоке России / А. А. Велицын. – С.-Пб., 1893. – 282 с.
7. Виноградники Херсонской губернии // Сборник Херсонского земства. – Херсон, 1892. – № 7. – С. 168-191.
8. Виноградники Херсонской губернии // Сборник Херсонского земства. – Херсон, 1892. – № 8. – С. 218-249.
9. Виноградники Херсонской губернии // Сборник Херсонского земства. – Херсон, 1892. – № 9. – С. 229-269.
10. Дружинина Е. И. Южная Украина на 1800-1825 гг. / Е. И. Дружинина. – М., 1970. – 383 с.
11. Заєць М. Цебриківський (Гофнунгстальський) край. Історія, економіка, освіта, культура, спорт: (кінець XVIII – початок XXI ст.): [історико-краєзнавчий нарис] / Микола Заєць. – Одеса, 2011. – 340 с.
12. Зиновьев А. Перемены в организации сельского хозяйства Херсонской губернии и меры к его улучшению / А. Зиновьев. – Одесса, 1900. – 112 с.
13. Исаев А. Заметки о немецких колониях в России / А. Исаев // Русская мысль. – 1894. – Кн. 12. – С. 87-112.
14. Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. // А. Клаус. – С.-Пб., 1869. – 568 с.
15. Котляр Ю. В. Повстанський рух етнічних меншин Півдня України (1917-1931 рр.) / Юрій Вадимович Котляр. – К.-Миколаїв : Вид-во МДГУ імені Петра Могили, 2008. – 156 с.
16. Кудряченко А. І. Вихідці з німецьких земель на теренах України: минуле та сьогодні / А. І. Кудряченко, І. М. Кулінич, В. В. Хохлачов. – К. : Наукова думка, 1995. – 130 с.
17. Кулінич І. М. Німецькі колонії на Україні (60-ті рр. XVIII ст. – 1917 р.) / І. М. Кулінич // Укр. іст. журн. – 1990. – № 9. – С. 18-30.
18. Лесоводство и садоводство в немецких колониях Новороссийского края // Сборник статей о сельском хозяйстве Юга России / Сост. И. А. Палимпсестов. – Одесса, 1868. – С. 756-761.
19. Лях К. С. Німецькомовні колоністи Півдня України в мультинаціональному оточенні: проблема взаємодії культур (XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький нац. ун-т. – Донецьк, 2005. – 19 с.
20. Мірошниченко Н. Місцеве самоврядування німецьких колоній Півдня України: організація та практична діяльність // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження: Миколаїв. обл. краєзнавча конф. – Миколаїв : Атол, 2004. – С. 165-168.
21. Отчет Одесской земской управы за 1901 г. – Одесса, 1902. – С. 34-37.
22. Падалка Л. Землевладение немцев – бывших колонистов в Херсонской губернии / Л. Падалка. – Херсон, 1891. – 50 с.

23. Падалка Л. Главные моменты в хозяйственном развитии Херсонского края / Л. Падалка // Сборник Херсонского земства. – Херсон, 1890. – № 10. – С. 25-40.
24. Постников В. Е. Южно-русское крестьянское хозяйство / В. Е. Постников. – М., 1891. – 392 с.
25. Результаты подворной переписи Ананьевского уезда 1886-87 гг. – Херсон, 1889. – 454 с.
26. Сборник Херсонского земства. – Херсон, 1890. – № 1. – 396 с.
27. Сборник Херсонского земства. – Херсон, 1890. – № 2. – 340 с.
28. Сельскохозяйственный обзор по Одесскому уезду за 1889 г. // Сборник Херсонского земства. – Херсон, 1890. – № 4. – С. 89-120.
29. Сельскохозяйственная хроника Херсонской губернии за октябрь 1874 г. – Херсон. – 180 с.
30. Сельскохозяйственная хроника Херсонской губернии // Сборник Херсонского земства. – Херсон, 1890. – № 9. – С. 19-36.
31. Сельскохозяйственная хроника Херсонской губернии за апрель 1893 г. – Херсон. – 208 с.
32. Сельскохозяйственная хроника Херсонской губернии за апрель 1905 г. – Херсон. – 160 с.
33. Сельскохозяйственная хроника Херсонской губернии за октябрь 1905 г. – Херсон. – 430 с.
34. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края: В 2 т. – Одесса, 1838.
35. Статистико-экономический обзор по Одесскому уезду за 1890 г. / Сост. Б. Ю. Трояновский. – Одесса, 1891. – 253 с.
36. Статистическое описание Ананьевского уезда // Сборник Херсонского земства. – Херсон, 1890. – № 4. – С. 185-200.
37. Шевчук М. А. Роль німців у заселенні і розвитку півдня України (кінець XVIII – перша половина XX ст.) / М. А. Шевчук // Одесі – 200: Тези допов. Міжнар. наук.-теор. конф. 6-8 вересня 1994 р. / ОДУ. – Ч. 1.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *д.і.н., професор Я. В. Верменич, д.і.н., професор П. М. Тригуб.*